

Emma Goldman’ın Anarşizminde “Kadının Özgürleşme Trajedisi”

Kemal Bakır¹

“Çok büyük bir problemdir karşımızdaki: Yazılı tarihi de aşp, hayvanlar âlemine dek uzanan bir ezilme... Kadın özgürleştirilmemiştir, ‘ev hizmetine’ terfi ettirilmiştir, değişik bir biçimde kullanılmak üzere yükseltilmiştir... Sevgi ve onay bulmak şöyle dursun, mülkiyete ve denetim altına girmiştir. İşte bu noktada kadın, ‘utangaç gelin’den çıkıp ‘cadaloz’a dönüşür.”

Shulamith Firestone

Özet: Özgürleşme, vazgeçilemez *insan* haklarından biri olan özgürlüğün ve ondan türeyen diğer hak ve özgürlüklerin kazanımını ifade eder. Bu bağlamda *insan özgürleşmesinin* uzun bir geçmişi vardır. Fakat toplumsal cinsiyete dayalı bir ayrımla *kadın özgürleşmesinin* tarihi, büyük ölçüde feminizmin yaklaşık iki yüz yıllık çileli tarihiyle sınırlıdır. Bu yönüyle de bir trajediyi andırır. Zira kadın özgürleşmesini en ciddi biçimde problematize eden ve onu en çok gündeme taşıyan sosyal teori olarak feminizm, bu kısa geçmişinde pek çok engelle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Feminizmin, özgürlükçü ve anti-otoriteryan bir teori

1. Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü

olan anarşizm ile münasebeti de işte bu noktada başlamıştır. Bu bağlamda anarşist teorisyen Emma Goldman, kadın özgürleşmesine yaptığı aşırı vurguyla feminizme anarşist bir boyut katmış ve onu anarko-feminizm biçiminde yorumlamıştır. Goldman'ın hedeflediği şey genelde insanlığın özelde ise kadınların özgürleşmesini sağlamaktır. Fakat kadın özgürleşmesi problemi, onun duygusal ve bir o kadar da coşkulu söylemlerinde “kadının özgürleşme trajedisi” olarak ifade bulmuştur. Bu çalışmada kadın özgürleşmesi problemi, tarihsel referansları ile birlikte, Goldman'ın anarşizmi ve bu konudaki trajik söylemleri bağlamında ele alınarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kadın özgürleşmesi, Kadın hakları, Anarşizm, Feminizm, Anarko-feminizm.

Giriş

Özgürlük, en önde gelen insan haklarından biridir ve diğer hak ve özgürlüklerin de temelini oluşturur. Bu bakımdan *özgürleşme* temel insan haklarının kazanımını ifade eder ve düşünce tarihi boyunca pek çok teori ve akım tarafından farklı biçimlerde ele alınıp tartışılmıştır, tartışılmaya da devam etmektedir. Fakat cinsiyete dayalı bir ayrımla, *kadın hak ve özgürlükleri* söz konusu olunca muhtemelen ilk akla gelen teori feminizmdir. Bu hak ve özgürlüklerin kazanımı, yani *kadın özgürleşmesi* bir *trajedi* olarak niteleniyorsa bu onun bir takım dramatik tarihsel referanslara sahip olduğu anlamına gelir. Feminizm işte bu anlamda, en azından bu çalışmaya konu olan Emma Goldman'ın *anarşist* bakış açısında böyle bir efsanevi tarihe sahiptir. Ortaya çıkışından bugüne, toplumsal cinsiyet (gender) ayrımcılığının doğurduğu problemler üzerine odaklaşarak kadın hak ve özgürlüklerinin savunusu ya da temellendirilmesi biçiminde belirginleşen ve bu

problemleri kadın açısından olduğu kadar insanlık açısından da ele alıp sorgulayan düşünceler, birçok türü ve tanımı olmakla birlikte genel olarak feminizm başlığı altında toplanmaktadır. Feminizm, bugün, sosyalist feminizm, Marksist feminizm, radikal feminizm, anarko-feminizm, liberal feminizm, liberteryen feminizm, ekofeminizm, postmodern feminizm, postfeminizm, kültürel feminizm, İslamcı feminizm, varoluşçu feminizm vb. farklı yaklaşımlara ve biçimlere ayrılmıştır. Bu kapsamda hepsinin, özgürlük yolunda trajik bir maziye sahip çileli bir ananın evlatları olduğu söylenebilir.

Kadın Hak ve Özgürlüklerine Tarihsel / Trajik Bir Bakış

Genel anlamda kadınların toplumsal alandaki hak ve özgürlüklerinin savunusu olarak şekillenen feminizmin, başlıca vurgusu kadına özgü (feminine) cinsiyettir. Temel insan hak ve özgürlükleri bağlamında cinsiyetler arası eşitsizliğin kaynağını ve kadının toplumdaki rolünü sorgulayan feminizm, insanlık nüfusunun yarısını oluşturan kesimin, yani kadınların tarih boyunca daima ikincil konumda yaşamak zorunda kaldığı yönündeki düşüncelerle şekillenen kadınların bu durumdan kurtuluş hareketi olarak da tanımlanmaktadır (Arat, 1991: 12). Bu boyutuyla feminizm, başlangıcı itibariyle, erkek hegemonyasına ve bunu destekleyen eril otoriteye karşı cinsiyet eşitsizliğini bertaraf etme yolunda dramatik bir başkaldırıdır. Pek çok siyasal ve sosyal düşüncenin, hak, özgürlük, eşitlik gibi olguların yaygınlaşmasında oldukça önemli bir yere sahip olan Fransız Devriminin tetikleyiciliğiyle, Devrimi takip eden süreçte ortaya çıkarak iki yüz yılı aşkın bir süredir etkin olan ve yirminci yüzyılın ikinci yarısından (1960'lar) itibaren gücünü daha da arttıran feminizmin, ortaya çıkışı itibariyle odaklaştığı başlıca nokta temel insan hak ve özgürlükleri bağlamında kadın-erkek arasındaki eşitsizliklerin mevcudiyeti ve bunların nasıl giderileceği problemi olmuştur (Güriz, 1997: 1).

Her ne kadar bu dar tanım ve açıklamalar bugünkü çağdaş feminiz-

mi ifade etmekte yetersiz kalsa da en azından başlangıcı itibariyle tepkisel bir boyutta ortaya çıktığını gözler önüne sermektedir. *Eşitlik* de bugünkü feminist teori için eskimiş gibi duran bir paradigma olmakla birlikte başlangıçtaki durum göz önünde bulundurulduğunda daha anlaşılabilir mahiyet arz etmektedir. Zira bu çalışmaya konu olan yaklaşım, feminizmin henüz ciddi bir gelişme gösteremediği ancak bu yolda belli kıvılcımların parladığı bir dönemin ürünüdür. Dolayısıyla burada bahsi geçen feminizm ve sonraki bölümde anarko-feminizm alt başlığıyla ele alınacak olan türünün, bugünkü feminizmle kıyaslanamayacak kadar sığ ve derinlemesine bir felsefi temellendirmeden yoksun bir o kadar da duygusal, dahası feminizm başlığı altında ele alınıp alınmayacağı dahi tartışılır bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Fakat dönemin şartları itibariyle feminizmin gelişimine önemli bir ivme kazandıran sosyal ve romantik bir tepki olması ve tarihsel bir değer taşıması bakımından bir soruşturmayı hak eder. Feminizmin filizlenmeye başladığı dönemin şartlarına ilişkin aşağıdaki tespitler, feminizmin ilk dalgasının² neden tepkisel bir boyutta ve eşitlikçi bir paradigmayla belirginleştiğini daha net ortaya koymaktadır:

Toplumun hiçbir düzeyinde (kadınlar) erkeklerle eşit haklara sahip değildirler. On dokuzuncu yüzyılın başında kadınların fiilen hiçbir hakları yoktu. Babalarının ve kocalarının malıydılar. Evlilikte alınıp satılırlardı. Oy veremezlerdi. Sözleşme yapamazlardı. Evlenince, mülk sahibi olamazlardı. Çocukları üzerinde herhangi bir hakları, kendi bedenleri üzerinde denetimleri yoktu. Kocaları hiçbir hukuki engel olmaksızın onları dövebilir ve ırzlarına geçebilirdi. Eve kapatılmadıkları zaman, gelişen sanayileşme tarafından işçi ordusunun en aşağı kesimlerine katılmak zorunda bırakılırlardı. *O zamandan bu yana kadınlara eşit haklar konusundaki ilerleme gerçekten de pek yavaş olmuştur* (Mitchell, 1992: 26)

2. Feminist hareket, tarihsel olarak en kaba hatlarıyla, Fransız Devrimi'nden 1960'lara kadar birinci dalga, 1960'lardan 1990'a kadar ikinci dalga ve 1990'dan sonrası da üçüncü dalga olarak ele alınmaktadır.

Bu tespitleri çoğaltmak gayet mümkündür ki, Fransız feminist yazar, radikal-sosyalist-cumhuriyetçi olan Odette Laguerre (1860-1956) de daha önce benzer çıkarımlarda bulunmuştur: Dünya tarihi kadar eski bir problem olan bu cinsiyet eşitsizliği ve mücadelesinde kadın daima nefsinin muhafaza etmeye yönlendirilmiş ve ihmal edilen hukukundan kendisi dahi habersiz kalmıştır. Bunu kadına öğreten “Erkeğin Hakları” başlığını koyan Fransız Devrimi’dir. Böylece 4 Ağustos 1789’da, “o şanlı gecede” feminizm de hatırlanmış ilk ciddi kıvılcımı parlamıştır (Lagurre, 2015: 82). Marquis de Condorcet’e (1743-1794) göre ise;

Erkeğe verilen bu haklar, erkek olduğu için değil, insan olduğu için idi. Hâlbuki kadın da aynı vasıflara malikti... Hiçbir insan ferdi hakiki haklara malik değildir yahut hepsi eşit biçimde maliktir. Bununla beraber diğerinin hakkında oy vermek isteyen kimse onun mezhep, meslek vesairesini dikkate almadığı gibi cinsiyetini, yani erkek ve kadın olmasını da düşünmemelidir (Lagurre, 2015: 83).

Condorcet’ten bu satırları aktaran Laguerre, onun bu yüksek sesinin pek işitilmediği gibi Olympe de Gouges³ (1748-1793) tarafından ortaya konan “Kadın Hakları Bildirgesi”nin de ince bir alay konusu olmaktan öteye geçemediğini belirterek Fransız Devrimi ile tasarlanan kanunların sadece erkeği gözettiğini feminizmin ise yalnızca hatırlanmakla kaldığından yakınır (Lagurre, 2015: 83). Ancak Laguerre’e göre, hatırlama biçiminde de olsa hakikat bir kez ortaya konduktan sonra asla ört bas edilemez ve onun gelişmesi engellenemez; eninde sonunda bir şekilde tezahür eder:

3. Olympe de Gouges, kadın hak ve özgürlüklerini öne çıkaran, cinsel özgürlük taraftarı, Fransız Devrimi’ne atfen kadınsız bir devrim olmayacağını savunan ve “Erkek ve Yurttaş Hakları Bildirgesi”ne karşılık “Kadın ve Yurttaş Hakları Bildirgesi”ni yayımlayan Fransız kadın düşünürdür. Düşüncelerinden dolayı tutuklanarak 1793’te giyotinle idam edilmiştir.

Bu fikri icat eden, feminizmi hatırlayan erkek, onun gelişimini de düşündü. Hakların ilanı yok edilemez bir hakikat ışığını içermekte bulunuyordu ki, bu da insan şahsının ayırt edilmeksizin liyakatinin tasdi- kinden ibaret idi. Bu fikir on dokuzuncu asırda birçok siyasi hareketle- ri doğurdu. Aynı zamanda sosyalizm ve feminizm mesleklerini doğur- du; bu iki yeni şekil, insanlığın adalete karşı ebedi bir umutsuz arzu- sudur (Lagurre, 2015: 83-84).

Bu feminist arzu, kadın hak ve özgürlüklerinin sosyalist bir kav- rayışla okunup eşitliğin sağlanmasını ve böylece insani, sosyal ve si- yasal adaletin tesis edilmesini kapsar. İşte bu kapsamda, siyasi adalet ve doğal eşitlik gibi konular üzerine yoğunlaşan ve felsefi anarşizmin kurucusu olarak nitelendirilen İngiliz filozof William Godwin'in (1756-1836) karısı ve ilk ciddi feminist yazar olan Mary Wollstonecraft'ın (1759-1797) Fransız Devriminin hemen ardından 1792'de yayımladığı Kadın Haklarının Savunusu (A Vindication of the Rights of Woman) adlı kitabı, feminist teorinin en başat eseri ol- muştur (Donovan, 2001: 15). Böylece daha sonra özellikle Goldman tarafından anarko-sosyalist/komünist bir kavrayışla okunacak olan Fransız Devrimi, anarşizm ve feminizmin yollarını adalet, özgürlük ve eşitlik noktasında birleştirmiş, deyim yerindeyse ikisini bir çatı al- tına sokmuştur. Bilindiği üzere Fransız Devriminin başlıca sloganı, “özgürlük, eşitlik, kardeşlik” (liberté, égalité, fraternité) idi. Femi- nizmin Fransız Devrimi ile ilişkisi de şüphesiz bu slogan doğrultu- sunda belirginleşmiştir. Çünkü Devrim, baskı altında kalmış pek çok düşüncenin gün yüzüne çıkmasını sağlamış bunun yanı sıra Fransız kadınlara kısmen de olsa eşitlik, çalışma ve yeteneklerine göre belli statülere gelme imkânı sağlamış ve özellikle kadınlara haklarını ara- mak için güç ve örgütlenmeye ihtiyaçları olduğunu kavratmıştır (Arat, 1991: 24). Bu yönüyle Fransız Devrimi kısmen de olsa kadınla- rın özgürlük ve eşitlik umudunu yeşertmiş ve ayrıca daha sonra ortaya çıkacak her türden pek çok devrim düşüncesine esin kaynağı olmuştur.

Böylece feminizm, Devrim'i takiben yukarıda bahsi geçen olgular etrafında bir gelişim sürecine girmiş (Güriz, 1997: 1), konumunu gittikçe sağlamlaştırarak söylemlerini çeşitlendirmiş; gelişen ve değişen düşünceler ışığında çok farklı türlere ayrılmıştır. Bunlardan biri de yirminci yüzyılın başlarında Rus asıllı anarşist teorisyen ve aktivist Emma Goldman'ın⁴ öncülüğünde, kadın üzerindeki baskının ve tahakkümün ataerkillikten ve kapitalizmden kaynaklandığı savıyla tepkisel bir biçimde ortaya çıkarak adından bahsettirmeyi başaran ve bugüne dek çeşitli dönüşümlerle varlığını sürdüren anarko-feminizmdir.

4. Emma Goldman, 1869'da Rusya'da bir Yahudi gettosunda babasının ikinci evliliğinden istenmeyen bir kız çocuğu olarak dünyaya geldi. Çocukluğu anne ve babasının küçük bir han işlettiği Popelan köyünde geçti. On üç yaşındayken ailesiyle St. Petersburg'un Yahudi mahallesine taşındı. Burada ailesinin fakirliği yüzünden ancak altı ay devam edebildiği okuldan ayrılarak bir fabrikada işe girdi. İsyankâr duygulara sahip olan Goldman, sürekli ailevi şiddete maruz kaldı ve babası daha on beş yaşındayken onu evlendirmeye kalkıştı. Bunu reddederek okumak istediğini belirten Goldman'a babası, "Kızların çok şey bilmesi gerekmez! Bir Yahudi kızının bilmesi gereken, *gefülte* usulü balık pişirmek, erişte kesmek ve erkeğine bir sürü çocuk doğurmaktan ibarettir" cevabını verir. Bu cevapla ikna olmayan Goldman, üvey kız kardeşiyle Amerika'ya giderek oradaki diğer üvey kardeşinin yanına yerleşti ve burada terzilik yaparak geçinmeye çalıştı. Onu anarşizme yönelten de, 1886'da Chicago'da Haymarket meydanındaki bir işçi eylemi sırasında polislerin arasına bomba atılmasının sorumlusu olarak, dört anarşistin idam edilmesi, birinin de idam edilmeden önce intihar etmesi oldu. Bu olaydan oldukça etkilenen Goldman'ın düşüncelerinde köklü değişiklikler meydana geldi ve idam günü devrimci olmaya ve idam edilen anarşistlerin düşüncelerini öğrenip yaşatmaya karar verdi (Marshall, 2003: 553-555). Bu amaçla Goldman, çok sayıda kitap ve makale yazmıştır. Onun anarko-feminizm bağlamında kadın hak ve özgürlüklerine ilişkin düşüncelerini dile getirdiği; "Anarşi ve Cinsiyet Sorunu", "Ateizmin Felsefesi", "Benim İnandığım", "Bir Anarşistin Hayata Bakışı", "Çoğunluğa Karşı Azınlıklar", "Evlilik ve Aşk", "Hayatım Yaşamaya Değer miydi?", "Kadın Ticareti", "Kadının Özgürleşme Trajedisi", "Kıskançlık: Yeşil Gözlü Canavar", "Püritenizmin İkiyüzlülüğü" adlı bazı makaleleri, *Dans Edemeyeceksem Bu Benim Devrimim Değildir* başlıklı kitapta toplanarak Türkçeye tercüme edilmiştir (bkz. Goldman, 2006).

Emma Goldman ve Anarko-feminizm

Anarşizmi insan hayatına her şeyden çok değer veren bir sosyal teori ve barışın yegâne felsefesi olarak tanımlayan Goldman, anarşizmin şiddetle özdeş bir düşünce olarak algılanmasından duyduğu rahatsızlıkla, bazı anarşistlerin şiddet eylemlerine kalkıştıklarını ancak bunun asıl sorumlusunun anarşizm değil onları şiddetli bir şekilde tahrik eden ekonomik eşitsizlikler ve siyasi adaletsizlikler olduğunu ifade eder (Goldman, 2006: 18). O'na göre, otorite (devlet) ekonomik eşitsizlikler ve siyasi adaletsizlikler yaratarak toplumsal şiddete sebebiyet vermekte ve toplumsal huzuru bozmaktadır. Adı her ne olursa olsun, insanlar üzerinde otorite kuran devlet ya da hükümet kendi gerekliliğini kanıtlayabilmek adına mülkiyeti ve tekeli korur. Hâlbuki kanunların ve anayasal hükümlerin istilacı bir nitelik taşıdığına inanan dünyadaki bütün harika insanlar (anarşistler), sözde bir düzenlilik düşüncesi ile kendini bireysel özgürlüğün, toplumsal huzur ve barışın yegâne sağlayıcısı olarak addeden hükümeti, devleti reddederler (Goldman, 2006: 9).

Çünkü “anarşizm, ‘karanlık adımlar’la yürüyen değil, organik gelişim içerisinde yararlı ve yapıcı olanı renklendiren bir süreçtir” (Goldman, 2006: 7). Otorite ya da devlet her zaman gizli emellerine ulaşmak için düzen, toplumsal uyum, özgürlük ve benzeri olguları sağlamak gibi yapay bir işlevle kendini perdeleyerek gücü elinde tutma gayreti içerisinde. Fakat anarşizm, bunun farkında olan bilinç sahibi insanların başkaldırısı ve protestosu, insan özgürlüğüne yapılan en sert saldırılara ve yapay düzen çığırkanlıklarına taviz vermeden direnen bir harektir. Anarşistler de bu hareketin temsilcisi, toplumsal gelişimin aktif katılımcılarıdır (Goldman, 2006: 7-8). Anarşizm, insan doğasını temele alarak bireysel özgürlükleri gözetip birey ve toplum arasında bir ilişki kurması bakımından şimdiye dek düşünülmüş en güzel felsefedir. Oysa insan doğasını hiçe sayarak

baskı, yapay eşitsizlik ve adaletsizlik yaratan otorite,⁵ diktatörlük ve devlet dayandığı felsefelerle birlikte doğal olan karşısında tutunamayarak başarısız olacaktır (Goldman, 2006: 130-131). Zira insan doğası özgürlük ile bir anlam bulur. İnsan, bunu sağlamak için gerekeni yapacaktır: “İnsanoğlu kendi kuvveti ve yeteneklerinin bilincine varmalıdır; insanların daha iyi ve onurlu bir hayat başlatmak için özgürleşmeleri zorunludur” (Goldman, 2006: 75). Klasik anarşist düşünürler gibi her türden otorite ve hiyerarşi karşıtı, özgürlük, özgürleşme taraftarı olan Goldman'ın anarşist teoriye en önemli katkısı anarşizme *feminist* bir boyut katması (Marshall, 2003: 566), özgürlüğü genel insanlık için olduğu kadar kadınlar açısından da ele alarak anarko-feminizmi şekillendirmesidir.

Anarko-feminizm, adından da anlaşılacağı üzere feminizmin anarşist yorumu, daha özel bir deyimle de feminizmle anarşizmin “*özgür aşk*”a dayalı birlikteliğidir. Başlıca vurgusu *özgürlüktür* ve bu doğrultuda özgürlüğe bir tehdit olarak algıladığı otoritenin, daha özelden ise eril otoritenin reddi olarak şekillenir. Feminist teoride kadın üzerindeki erkek egemenliği de dahil her tür baskıcı, hakkaniyetsiz otorite sorgulanarak bizzat kadın hak ve özgürlükleri üzerinde durulurken, anarşizimde cinsiyet ayrımı yapılmaksızın bütün insanların özgürlüğü gözetilerek totaliter olsun ya da olmasın her tür otorite kökten ve kesin bir dille reddedilir. Genel hatlarıyla kural tanımaz ve anti-otoriteryan bir

5. Goldman'ın bu düşünceleri, felsefi anarşizmin kurucusu Willam Godwin'in düşüncelerine dayandığı aşikârdır. Zira Godwin, Fransız Devrimin doğurduğu kaos ortamında olumsuz bir anlam uyandırabileceği kaygısıyla “anarşi” sözcüğünü hiç kullanmamasına rağmen *Siyasi Adalet Üzerine Bir İnceleme* adlı kitabında, insanların egemen iradelerini yönetim olmadan kullanmaları durumunda siyasi yönetimin ortadan kalkacağı ve adaletin gerçekleşeceğini ifade ederek, devleti, özgürlükle bir anlam bulan insan doğasına, kendiliğinden niteliklerine ve aklına aykırı bir şekilde gelişen yapay bir örgütlenme, adaletsizlik ve eşitsizliğin kaynağı olarak değerlendirir ve devletin ya da otoritenin her zaman kötü olduğunu vurgular.

düşünce olan anarşizmde otorite, genelde din, devlet, hükümet, hegemonya, hiyerarşi, erk ve iktidar gibi siyasal ağırlıklı fenomenlerle kendini hissettirirken feminizmde, bunlarla birlikte evlilik, aile, ataerkillik, koca, erkek ya da erillik gibi doğrudan kadını ilgilendiren sosyal yapılanmalar ile belirginleşir. Bu çerçevede Anarko-feminizmin otorite karşılığının sebebi kadın üzerindeki tahakkümün yanı sıra cinsiyet ayırımına dayanan eşitsizlikler ve adaletsizliklerin otoriteden kaynaklandığı yönündeki düşüncedir. Elbette otoritenin illa da kötü olması ya kötü olarak nitelendirilmesi gerekmez. Ancak genellikle eşitlik, özgürlük ve adaleti tesis etmesi beklenen otoritenin çoğu zaman bu işlevini yerine getirmekte yetersiz kalması ya da bizzat bu tür kötülüklerin doğrudan kendisinden kaynaklanması, anarşizm açısından otoritenin daima özgürlüğe bir tehdit olarak algılanıp reddedilmesine ve feminizmin de bu yönde yorumlanmasına sebep olmuştur. Genel otorite düşüncesinin en açık temsilcisi de devlet olduğu için, anarko-feminizm, kadının devlet düşüncesindeki yeri ve işlevini bu bağlamda sorgular. Bu sorgulamada feminist anlamda devlet erildir, yasalar kadınlara erkeklerin gözüyle bakar ve o bakış açısıyla muamele eder (MacKinnon, 2003: 188). İşte bu sebeple feminizm, siyasi bir düşünce olarak şekillenir ve “kadınlarla erkekler arasındaki mevcut iktidar ilişkilerini değiştirmeyi” amaçlar (Thornham, 2006: 31). Anarko-feminizmin başlıca amacı da budur.

Buna binaen anarşizmle feminizmin yolları özgürlük, eşitlik ve adalet noktasında birleşir ve anarko-feminizm başlığıyla bir sosyal ve siyasal teori halini alır. Anarko-feminizm, ilk olarak Amerika’daki feminist tartışmalarda ortaya atılmış ve radikal feminizmin bir uzantısı olarak şekillenmiştir. Her radikal feministin doğal olarak anarşist de olduğu, anarşizm ve feminizmin karşılıklı olarak birbirlerini tamamladığı yargısıyla belirginleşen anarko-feminist hareket, anarşizmin, feminizmin hiyerarşi ve otoriteyi açık bir şekilde anlamasını sağladığını iddia eder (Kamann, 1999: 100-101). Bu doğrultuda köle-

liğin, hiyerarşinin ve çoğunluk hegemonyasının (dini otorite) köklerinin sallandığı “muazzam akım” olarak nitelendirdiği Fransız Devrimine ve Wollstonecraft'ın düşüncelerine atıfla (Goldman, 2006: 94) feminizmi yücelten ve ona otorite karşıtı, anarşist aynı zamanda devrimci bir nitelik katan Emma Goldman, bu yönüyle “modern feministlerin kahramanı ve anarko-feminizmin kurucu anası” olarak nitelendirilir (Marshall, 2003: 570). Goldman, otoriteye karşı devrimi, kadınların başkaldırısını ve ya isyanını tasarlarlarken kadın özgürleşmesinin ilk ve büyük, devrimcisi olarak nitelendirdiği Wollstonecraft'ı⁶ örnek almış ve kendi imgelemine onun düşüncelerinde betimlemiştir (Wexler and Goldman, 1981: 113). Bu çerçevede Goldman'ın anarşizminde kadının özgürleşme serüveni kendi coşkulu anlatım ve duygusal yaklaşım biçimiyle bir *trajedi* olarak belirlemiştir ki, kendisi de bizzat durumun farkında olarak bu meseleyi “kadının özgürleşme trajedisi” başlığıyla ele almıştır.

“Kadının Özgürleşme Trajedisi”

Anarşizmi, insan yapımı kanunlarla sınırlandırılmamış bir özgürlüğü temele alan yeni bir sosyal düzenin felsefesi olarak tanımlayarak (Goldman, 1911: 4) özgürlükten yola çıkıp anarko-feminist aynı zamanda anarko-komünist, devrimci bir kuram ortaya koymaya çalışan Goldman, özgür insanın güvende olduğu tezinden hareketle özgürlükle güvenliği eş tutar. O, Albert Camus'nun (1913-1960) düşüncelerini önceleyecek bir yaklaşımla⁷ sosyal statüsü ve maddi durumu

6. Goldman'a göre, Wollstonecraft, İngiltere'nin en özgür kadınlarından biridir fakat o da İngiliz Yahudiliğinin yani püritenizmin yaymış olduğu evlilik hakkındaki geleneksel yalanlar ağına takılmıştır (Goldman, 2006: 45).

7. Camus'nun varoluşçu başkaldırma felsefesinin şekillenmesinde, Mihail Bakunin'in (1814-1876), Goldman'ın, ve diğer anarşistlerin işaret ettikleri varoluş, özgürlük ve eşitlik gibi olgular önemli yer tutar. “Yirminci yüzyıl insanı, hayal kırıklığına uğramış bir insan izlenimi vermektedir. Bundan ötürü de güvensiz, yalnız

her ne olursa olsun hiçbir insanın “dünya üzerinde tek bir köle kalmayana dek” güvende olamayacağını ve ne özgürlükten ne de güvenlikten bahsedilemeyeceğini ifade eder: “Beşikten mezara kadar hiç kimse, onu cezalandıracak, hapse tıkkacak ya da yaşama hakkını elinden alacak, var oluşunun koşullarını kendisine dayatacak gücü elinde bulunduran bir başkasının emirleri, kaprisleri ya da isteklerine boyun eğmek zorunda olduğu sürece güvende ve emniyette olamaz” (Goldman, 2006: 3-4). Bu bağlamda Goldman, özgürlük açısından anarşizme ve özel olarak da kadın özgürlüğüne vurgu yaparak her ne ad altında olursa olsun insanın tahakküme rıza göstermemesi gerektiğini, anarşizmin böyle bir tahakküme başkaldırı olduğunu belirtir. Bu doğrultuda insanlar sevdikleri kişilerin hatırına değil bizzat kendi iyilikleri için anarşizmin anlamını ve önemini kavramalıdır. Bunu yaptıkları takdirde, “anarşizm’ felsefesinin fevkalade önemi ve güzelliğini takdir etmeleri uzun sürmeyecektir” (Goldman, 2006: 4). Çünkü anarşizm, insan özgürlüğüne her tür müdahaleyi reddeder. Diğer sosyal felsefeler insan doğasını hiçe sayıp, insanın kendi kendini yönetemeyeceğini, insanların bir yöneticiye ihtiyaç duyduğunu, toplumun başarısının devletin gücüne bağlı olduğunu savunurken, anarşizm insanı ve onun kendiliğinden yeterliliklerini yücelterek bir inanç geliştirir (Goldman, 2006: 4). Goldman, bu inancın insanın özgürlüğünü sağladığını düşünür.

Bu bağlamda özgürlüğü kısıtlayan her tür inanç ve otoritenin yanı sıra dini otoriteye de karşı çıkararak Bakunin’in kabına sığmaz tutkulu

ama bu güvensizlikten ve yalnızlıktan, bireysel kabiliyetlerini ve özgürlüğünü kullanarak kurtulmak istemektedir... Komünizm, çağımızda sosyal adalet, eşitlik ve dünya cennetini gerçekleştirmek yerine sırf devrim uğruna sayısız insanı kurban olarak aldı... on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılın felsefi düşünce mirası işte bu olumsuz etkenlerle birlikte yirminci yüzyıl felsefi düşüncesinin şekillenmesinde... Albert Camus’nun düşüncelerinin oluşmasında ve gelişmesinde... önemli ölçüde etkili olmuştur” (Gündoğan, 1997: 40-41).

anarşizmine⁸ atfen ateizme vurgu yapan Goldman'ın anarko-feminizmi de bu çerçevede şekillenir: Ateizm felsefesi her tür metafiziksel “Öteki Dünya” ve “Tanrısal Düzenleyici” gibi gerçek dışılığı reddederek, yaşanan gerçek dünyayı temele alan ve doğal insani gelişimini önünü açan özgürlükçü bir düşüncedir. Bu sebeple ateizmin zaferi aklın aydınlatıcılığında insanın Tanrı kâbusundan, teistik bağımlılık, sefalet ve sömürüden kurtulması, düşüncesindeki gerçek dışılığın, yapaylığın yok olması (Goldman, 2006: 120-121), dolayısıyla gerçek anlamda özgür olmasıdır. Eril egemenlik de kendisini metafiziksel mutlaklığa dayandırarak kadın özgürleşmesinin önünde durduğu için feminizmin hedefindedir (MacKinnon, 2003: 139). Bu açıdan da Goldman'ın anarko-feminizmi otorite karşıtlığını ateizme dayandırır. Hatta Wollstonecraft'ın şu ifadeleri Goldman'ın anarko-feminizminin ateizme varan din destekli eril otorite karşıtlığının sebebini ortaya koyar:

Kadının erkek için yaratıldığına ilişkin egemen görüşün kökenleri Musa'nın şiişsel öyküsünde aranabilir; ama bu konu üzerinde ciddiyetle düşünen kimsenin Havva'nın gerçekten de Adem'in kaburgasından yaratıldığına inandığını sanmıyorum. Bu öykünün olsa olsa uzak geçmişte erkeklerin kendi eş ve arkadaşlarını boyunduruk altına almayı çıkarlarına uygun bulmuş oldukları ya da yaratılan her şeyin salt kendi hazları için yaratıldığını düşündükleri, bu yüzden öykünün kadının da boynuna bir tasma geçirilmesi gerektiğini gösterdiği düşünülebilir (Wollstonecraft, 2007: 40).

8. Ateizmi, özgürleşmenin felsefesi olarak gören Goldman, bunu Bakunin'in düşünceleri ile temellendirir; Dünyaca tanınmış bir ateist ve anarşist olan Mihail Bakunin, *Tanrı ve Devlet* adlı kitabında şu ifadelere yer verir: “Tanrılarıyla ve yarıtanrılar peygamberleri ve azizleriyle bütün dinler, algılama yetenekleri henüz tam gelişmemiş ve kendileri dışındaki olayları tam anlamıyla kontrol edemeyen insanların önyargılı imgelerinden doğmuştur. Dolayısıyla, dinsel cennet, insanın cehalet ve itikatla yücelttiği büyütülmüş ve tersine çevrilmiş –yani, kutsallaştırılmış- olarak kendi yarattığı hayalden başka şey olmayan bir seraptır” (Goldman, 2006: 116).

Bu doğrultuda özgürleşmenin esas amacının “kadınların tam anlamıyla insan olmalarını mümkün kılmak” (Goldman, 2006: 78) olduğunu vurgulayan ve yaşadığı dönem itibariyle kadınların durumunu analiz eden Goldman, durumu hiç de iç açıcı olarak görmez. O, tüm dünya da ve özellikle Amerika’da, cinsiyetler arası ilişkilerde çifte standartların egemen olduğunu ve İngiltere’den Amerika’ya göç eden püritenlerin yaydığı püritenizmin⁹ kendiliğinden doğal duyguları aşılayıp, kültürü baskı altına aldığını ifade eder. İfade tarzından ve içeriğinden de anlaşılacağı üzere oldukça abartılı ve hırçın duygular içerisinde olan Goldman, felsefi bir dil ve çözümlenmeden ziyade anarko-romantik bir tavır takınır. Düşüncelerini, *kinik ironiyi* anımsatan bir yaklaşımla ortaya koyar: Kalabalık, aşırı sıcak, havasız ortamlarda makine başında saatlerce çalıştırılan genç, çocuk yaştaki kızlar bu ortama bağlı olarak sürekli cinsel uyarılmışlık durumunda tutulmakta ve bu da onları doğal cinsel isteğe dayanamaz bir duruma sokmaktadır. Bu zor çalışma şartlarının yanı sıra ödenen düşük ücret kadını bireysel, sosyal ve ekonomik sınırlılıklarla karşı karşıya getirerek onu iş hayatının dışındaki gündelik hayatta da karşı cinse yakınlaştıran, cinselliği aşırı derecede uyaran ortamlara (sokaklar, eğlence mekânları, alışveriş merkezleri, ucuz yerler vb) iter. Bu da fahişeliğe giden yolun ilk adımını oluşturmaktadır. Ancak cinsel hazzın

9. Püritenizm, Latince aslı puritas olan ve saflık anlamına gelen prüten kelimesinden türemiş olup, saflık, katıksızlık taraftarlığını ifade eder. XVII. yüzyılın başlarında İngiltere’de bir Calvinist olan William Tyndale’nin öncülüğünde kurulan ve ahlakî ilkeleri Tevrat’la eş olan Püritenizm “İngiliz Yahudiliği” olarak da adlandırılmıştır. Eleştirel bir yaklaşım sergileyen Goldman’a göre ise püritenizm, sabit ve değişmez bir hayat anlayışına dayanır ve hayatın insana Tanrı’nın gazabıyla dayatılan bir lanet olduğu şeklindeki Calvinist fikir ile temellendirilir. Püritenizmin kadınları ilgilendiren en vahim tarafı ise insan bedeninin önemini ve işlevlerini saptırması ve kadını dini inancın gereği olarak evlenmeye, hastalıklı bir ırkı sürdürmeye ya da fahişeliğe mahkûm etmesidir ki, bundan dolayı pek çok kadın kendisini fiziksel tükenmişliğin eşliğinde bulmuştur (Goldman, 2006: 45, 48-49).

muhakkak yoldan çıkmaya, fahişeliğe yönlendirilmesi de gerekmez. Cinsel hazzın ve “arzunun toplumsal örüntülenmesi, bir yasaklar kümesi olarak en açık halini alır” (Connel, 1998:157) ki bu da fahişeliktir. Fahişeliğin asıl sorumlusu ilk cinsel deneyimini evlilik dışı (kilisenin kutsamadığı) bir ilişkide yaşayan bir genç kıızı “erdem yolu”ndan sapmış olarak sonsuza dek mahkûm eden ahlâkçılar ve yoldan çıkmaya niyetlenenlerin her tür yaptırımla peşine düşen ve kanunlarla “doğru yol”a sokmaya çalışan toplum ve din destekli otoritedir (Goldman, 2006: 62-63). Şimdi otorite sahiplerinin ve yanlılarının fahişelikten ve bunun sebep olduğu toplumsal problemlerden yakınmaları, her ne gerekçe ile olursa olsun “bugünün talihsiz kurbanları” olan fahişeler için üzülmeleri bir anlam taşımaz. Zaten buna hakları da yoktur. “Çünkü fahişeliğin din kökenli olduğu gerçeğini her entelektüel öğrenci bilir. Fahişelik, çağlardır teşvik ve muhafaza edilmiş, üstelik bir utanç olarak değil, tanrının kendisi gibi selamlanan bir fazilet sayılmıştır” (Goldman, 2006: 59). Bu bağlamda kadınlara birer cinsel nesne, üreme aracı ve ucuz iş gücü olarak bakılmaktadır. Bu bakış açısı ile kadınlar meta haline dönüştürülmekte ve daima sömürülmektedir.

Fahişelik bu sömürünün en açık göstergesi olmakla birlikte adı her ne olursa olsun ki, buna evlilik de dâhildir, mevcut düzen içerisinde bütün kadınlar aşka dayanmayan ilişkilerle farklı biçimlerde vücutlarını satmak zorunda kalmaktadır (Marshall, 2003: 566). “Kilise ya da toplum öyle kabul etsin etmesin, aşkla kutsanmamış, doğal olmayan bütün birliktelikler fuhuştur. Böylesi birlikteliklerin toplumun ahlâkı ve sağlığını azaltmaktan başka etkisi olamaz” (Goldman, 2006: 73). Çünkü kadının özgürlüğü ekonomik, dini, siyasal ve sosyal baskılar ile elinden alınarak ahlâksızlığa itilmiş, doğal, özgür birliktelikler yerini çıkara dayalı evlilik ve evlilik dışı ilişkilere bırakmış, aşkın doğallığı bozulmuştur. Kadın evliliğe dayalı birliktelik yaşasa da bu bir zorunluluğun, zorunluluğa dayalı yapay bir aşkın neticesidir. “Aşkın

ölçütleri para, sosyal konum ve mevki olarak görüldüğü sürece, fahişelik kaçınılmazdır; ilişkilerin meşruiyet ve ahlâk peleriniyle örtülmüş olması bu tabloyu ortadan kaldırmaz” (Goldman, 2006: 36). Kadının sahte bir yapaylığın (evliliğe varan aşk) içine itilerek özgürlüğünden mahrum bırakılmaktadır. Evlilik de devleti ve kiliseyi yani otoriteyi besleyen, otoritenin en eski zamanlardan beri insanları tuzağa düşürmek için peşinden koştuğu bir avdır (Goldman, 2006: 78). Bu açıdan devlet ve din daima evliliği destekleyen ve koruyan kanunlar yapmışlardır ve bu kanunlara uymayanları toplumdan dışlanma, aşağılanma, hapis ve hatta şiddete varan yaptırımlar beklemektedir. Ayrıca toplumun evlilik dışı ilişkilere bakışı da büyük bir çifte standartla yine kadınların aleyhine bir yargı ile şekillenmiştir. “Toplum, erkeğin cinsel deneyimini, onun gelişiminin doğal gereği sayarken, kadının benzer deneyimine korkunç bir musibet, namusunu ve bir insanda bulunan bütün iyi ve güzel faziletleri kaybetmesi gözüyle bakar” (Goldman, 2006: 62). Bu tür yaklaşımları bir ahlâk budalalığı ve özgürlüğe müdahale olarak değerlendiren Goldman, evliliği de bu tür kaygılarla yapılan bir ahlâksızlık olarak görür. Böylece o, kadın hak ve özgürlükleri problemini anarşizmin romantik tavrıyla ele alır ve dramatize eder. Böylelikle “kadın özgürleşmesi problemi” onun anti-kapitalist ve anti-otoriteryan yaklaşımında bir “özgürleşme trajedisi”ne döner. Evlilik, özgürlük vb. bütün insani ve sosyal fenomenleri hem insanlar arası hem de cinsiyetler arası ekonomik eşitlik/eşitsizlikle problematize etmesi, eleştirisine/tavrına/duruşuna sosyalist-komünist bir boyut katar.

Goldman’a göre, evlilik ekonomik bir düzenleme ve bir sigorta anlaşmasından başka bir şey değildir. Tek farkı her hangi bir policeden daha fazla bağlayıcı olması ve üzerinde titizlikle durulmasıdır. Diğer ekonomik yatırımlar isteğe bağlı ve vazgeçme hakkı saklı olarak, ödemeleri para ile yapılıp getirisi de para ya da mülk olmaktadır. Lakin evlilikte kadın primlerini zorunlu olarak “ölüm onları ayırın-

caya kadar” bütün bir ömrü, benliği, özgürlüğü ve özsaygısıyla ödemesine rağmen ikramiye olarak sadece koca gibi “cüzi” bir karşılık alır (Goldman, 2006: 22). Kadını koruma ve onun güvenliğini sağlama gibi budalaca gerekçelerle otoritenin evliliği salık vermesi son derece onur kırıcıdır, bu kadını asalak konumuna sokarak onu mutlak bağımlı, aciz, toplumsal bilinci yok olmuş ve aşağılanmış bir duruma düşürür (Goldman, 2006: 29). Bu konuda kafa yoran hiçbir sosyolog, evlilik fenomeni karşısında ileri sürülen sözde gerekçelerle ikna olmayacaktır. Bilakis, evliliğin neden insani felaketlere zemin hazırladığını kavramak için, cinsiyetlerin hayatlarını daha derinlemesine incelemek gerektiği kanaatine varacaktır (Goldman, 2006: 23). Bebekliğinden itibaren her kıza hayattaki en büyük hedef olarak evlilik gösterilmekte ve buna bağlı olarak kızların eğitimi ve görgüsü de evliliğe hazırlık şeklinde gerçekleşmektedir. Fakat geleceğin eş ve anne adayları “rekabet alanındaki yegâne ilişkiye (sekse)” dair kati bir bilgisizlik içinde tutulur, bu tür bir bilgiye sahip olmaları ya da bilmek istemeleri ahlâksızlık olarak nitelendirilir. Bu sebeple de kadın, bir erkekle ömür boyu sürecek bir ilişkide en doğal içgüdüleri olan cinsellik hususunda kendisini tam bir psikolojik sarsıntının ve tiksindirilmişliğin içerisinde bulur. Bu konuda kendisine herhangi bir söz hakkı tanınmadığı ve cinsel istismara maruz kaldığı için de haksızlığa uğramış bir ruh haliyle mutsuzluk, perişanlık, üzüntü ve bedensel acılar içerisine sürüklenir. Boşanmaların büyük bir çoğunluğu da bu içler acısı, *trajik* durumdan kaynaklanmaktadır (Goldman, 2006: 25).

Oysa kadın cinselliğin gizemini otoritenin (kilise ve devlet) izni olmadan öğrenebilecek yüce gönüllü ve bağımsız bir durumda olsa da, “iyi” bir erkeğe layık olamayacak derecede erdemsizlikle suçlanır. “İyi” olarak nitelendirdikleri erkek ise para kazanmanın dışında fazla bir niteliği ve bir entelektüel yeteneği olmayan erkektir. Otoritenin salık verdiği ahlâki anlayışın kadına kazandırdığı bakış açısındaki tek ölçüt erkeğin onun aşkını uyandırması değil de ne kadar kazancı oldu-

ğudur ki, bu aynı zamanda evliliği de meşru kılan tek ölçüt, “*pratikteki Amerikan hayatının tek tanrısı*” olan kapitalizmdir (Goldman, 2006: 26). Fakat Goldman bu duruma karşıt biri olarak, Amerika’da kadınların ekonomik ve cinsel durumlarını değiştirecek gerçek bir devrimin yakında gerçekleşeceği (Goldman, 1996: 224) umudunu yeşertmeye çalışır. Amerika’da genel halk üzerindeki yasaklara karşı küçük de olsa başarılı mücadeleler vardır. Ama bu içki yasağı gibi özgürlük açısından fazla ehemmiyet taşımayan meselelerde değil daha önemli meselelerde olmalıdır. Amerikalılar yeni yeni uyanmaya başlamışlardır. Çünkü kapitalizmin yükselişi ve çok güçlü bir devlet olarak Amerika’nın ortaya çıkışı yakın zamanda meydana gelen oluşumlardır. Henüz pek çok insan bunun ne demek olduğunu farkına varabilmiş değildir (Goldman, 2006: 133). Bu sebeple Goldman’a göre, kapitalist otoritenin sömürgeci ve anti-özgürlükçü yüzünü insanlara göstererek uyanışlarını hızlandırmak gerekmektedir.

Bu çerçevede “emperyalist kapitalizmin, yaşama ve Amerikan halkının özgürlüğüne karşı bu komplosunu bütün gücümle ve şiddetle protesto ediyorum” (Goldman, 1997: 713) diyerek kapitalizmi otoriteyi ve bunların doğurduğu yaşam tarzını eleştiren Goldman, kapitalist sistemin genç kızların beynine soktuğu, ekonomik kaygılara bağlı olarak şekillenen evlilik düşüncesinin aşkı öldürdüğünü, genç kızların hayallerinin dahi aşka dayalı ilişkiler; öpücükler, ay ışığı, kahkaha ve gözyaşı gibi gayet doğal, insani duygulardan ziyade, alışveriş, geziler, mağaza vitrinleri ve lüks yaşam özentisi gibi ekonomik güce dayanan yapay arzular ile süslenmesine sebep olduğunu ifade eder. Goldman’a göre, bu bir ruh sefaletidir, para gözlülüktür ama ne yazık ki evlilik kurumunun da özüdür. Bu temele dayalı evlilik de otoritenin onayladığı bir ideal, her iki cinsi kontrol altında tutabileceği tek ölçüttür (Goldman, 2006: 25-26). O halde evlilik bir fiyasko, cendere, otoriteye boyun eğme, kölelik ve sömürü kurumunun ta kendisidir (Goldman, 2006: 23). Bu noktada yine özgürlüğü

temele alarak anarşist düşüncelerini ön plana çıkaran Goldman, kadının da bir insan olduğunu ve tüm insanlar gibi onun da özgürleşme, otoriteye başkaldırma hakkı olduğunu vurgular: “Özgürleşmeyle, kadının içinde şiddetle arzuladığı iddia ve eylem, ifadesini bulacaktır; bütün yapay sınırlar yıkılacak, özgürlüğe giden yol asırların köleliği ve teslimiyetinden arınacaktır” (Goldman, 2006: 78).

Bu yolda Goldman, aslında bugün pek de yabancı olunmayan bir durumu, evlilik yerine *özgür aşk* (free love) ve özgür anneliği önerir: “Şayet dünya, gerçek yoldaşlığı ve tekliği doğuracaksa, böyle bir yoldaşlığın ve tekliğin kaynağı evlilik değil, aşk olacaktır” (Goldman, 2006: 33). Çünkü aşk bütün hayatın en güçlü ve en anlamlı özüdür, sarhoşluğa varan neşenin ve umudun müjdecisidir. O, bütün otoritelere kafa tutan insan doğasının en özgür ve güçlü kalıbıdır. Böylesine doğal bir zorlayıcı güce sahip olan bir duygu otoritenin yapay çocuğu olan evlilikle eş tutulamaz (Goldman, 2006: 30). Elbette ki otorite büyük bir korku ve endişe ile aşka ve özgür anneliğe karşı çıkacak, evliliğe zorlayacak ve her türlü kanun, yaptırım ve hatta şiddetle bunu sindirmeye çalışacak, kendi bindiği dalı kesmeyecektir. “Otoritenin savunucuları, avları çalınacak korkusuyla özgür anneliğin yayılmasından ürküyorlar. Savaşlarda kim çarpışacak? Zenginliği kimler yaratacak? Kimler polis, gardiyan olacak, eğer kadınlar gelişigüzel çocuk doğurmayı reddederse? ‘Soy, soy!’ diye bağırıyorlar kral, başkan, kapitalist, papaz. Diyorlar ki, kadınlar birer makineye indirgenerek soy sürdürülmeli – ve evlilik kurumu da kadınların zararlı cinsel uyanışına karşı yegâne emniyet supabımızdır” (Goldman, 2006: 31). Gerçi otoritenin sömürüyü ve köleliği sürdürmeye yönelik bütün bu çabaları boşunadır. Gün gelecek yalnız kadınlar değil erkekler de bu iç karartan duruma isyan edecek ve aşkın aydınlattığı özgürlük ortamında buluşacaklardır. Çünkü artık kadınlar evliliğin dayattığı zorlamayla ortaya çıkan sömürüden ve kölelikten kurtulabilecek bir gücü ve cesareti olmayan çok sayıda, sağlıksız, za-

yıf, sefil nesillerin değil, özgür aşkın meyveleri olacak sınırlı sayıda fakat güçlü ve sağlıklı nesillerin özgür annesi olmak, bu mutluluğu yaşamak, bu devrimi gerçekleştirmek istiyor (Goldman, 2006: 31-33). Büyük bir düşünce mayalanması olarak anarşizm, artık bugün özgürlük yolundaki insani çabaların her safhasına nüfuz etmektedir (Goldman, 1911: 11). Goldman'ın doğum kontrolünü yasaklayan kanunlara karşı çıkararak söylediği ve bu yüzden hapis yattığı, “kadınların her zaman ağızlarını kapalı, rahimlerini açık tutmaları gerekmez” (Marshall, 2003: 569) şeklindeki ifadesi, bu anlamda kadınlara bir devrim, başkaldırı çağrısıdır. Bu yolda kadınlara “kendini özgürleştir” sloganı ile seslenen Goldman'a göre eğer bir kadın evlilikten dolayı acı çekiyorsa evliliğin bir hata olduğunu anlamalı ve kocasını terk ederek kendini özgürleştirmelidir. Aynı şekilde, eğer yalnızlıktan acı çekiyorsa özgür aşk yaşamalı (Frankel, 1996: 927), bu devrimi gerçekleştirmeli ve kendini kapitalist otoritenin sömürsünden kurtarmalıdır.

Yoksa Goldman açısından evliliğin, kadını kirletmekten, ona tecavüz etmekten, onu ekonomik, duygusal ve diğer yönlerden sömürmekten, ‘ancak bana uyarsan doğurabilirsin’ demekten başka bir anlamı yoktur. Evlilik, insanın doğum hakkını çalan ve gelişimini engelleyen, onu cahil, sefil, muhtaç ve bağımlı bırakıp ardından da insanın öz saygısından sonuna dek beslenen ‘merhamet’i icat eden asıl ataerkil sözleşme olan kapitalizme benzer. İşçi sınıfını sömüren, böylece binlerce genç kıızı ve kadını fahişeliğe sürükleyen kapitalizmin merhametsiz Moloch’udur¹⁰ (Goldman, 2006: 29-30, 55). Kapitalizm, toplum dışına itilmiş zavallıların kanını son damlasına kadar emen bir vampir gibidir (Goldman, 1974: 16). Goldman'ın düşüncesinde, kadının ve de erkeğin tüm ekonomik etkinlikleri kapitalist oto-

10. Moloch, genel anlamıyla insanların boyun eğmesi ve kurban vermesiyle yaptırılabilen zorba güç olarak tanımlanır. Ayrıca Fenikelilerin çocuk kurban ettikleri ve İncilide bahsi geçen gaddar tanrısına verilen isimdir.

ritenin keyfi kontrolü altındadır. Özellikle kadınlar düşük ücretle çalıştırılmakta ve yalnızca evlilik ya da fahişelik yoluyla cinsel açıdan değil diğer yönlerden de tıpkı erkekler gibi ucuz iş gücü olarak sömürülmektedir. Fakat erkekler sendikalaşıp haklarını ararken kadınlar öylesine bir baskı ve yönlendirmenin etkisi altındadırlar ki, nasıl olsa evlenip yuva kuracağım düşüncesiyle ücretli köleliğin bir biçimi olan evliliğe sığınarak sendikaya katılmak gibi bir istek ve cesaret gösteremezler (Goldman, 2006: 27-28).

Sendikalizm aslında anarşizmin ekonomik ifadesidir ve işçileri, yozlaşmış merkezi bürokratik mekanizmanın felç edici ruhuna karşı örgütler. Onları sınıf mücadelelerinde ve toplumu otonom endüstriyel hatlar boyunca yeniden kurma görevinde bilinçli faktörler olarak donatır (Goldman, 2007a: 300). Bu sebeple kadınların da sendikalaşmaya gitmesi ve haklarını araması gerekmektedir. Böyle bir devrim zaruridir. Devrim kadının kadınlıkla, daha doğrusu otoritenin kadına biçmiş olduğu kalıpla savaşı, aynı zamanda hem erkeğin hem de kadının mevcut ekonomik sınıf ayrımcılığına (kapitalizm) ve bunun doğurduğu sömürgeci cinsiyet ayrımcılığına karşı bir savaştır. Bu savaş, aynı zamanda yanlış değerlere, şeytani kurumlara ve bütün toplumsal zalimliklere karşı mücadeleyi gerektiren toplumsal sınıfların savaşıdır. Bu sebeple hem kapitalizmin hem de devletin bertaraf edilmesi için kitlelerin acilen işbirliği halinde örgütlenmesi zorunludur (Goldman, 2007b: 429). Bu yolda anarşizmin sadece ekonomik haksızlıklara karşı bir mücadele olmadığını, aynı zamanda siyaseti de içerdiğini ısrarla vurgulayarak toplumsal sınıfların savaşını dile getirip anarkofemizmdeki sosyalist/komünist vurguyu da öne çıkaran Goldman, devrim anlayışının gelişimde Rus Devrim mücadelesinde yer alan kadınların hayat hikâyelerinin kendisine esin kaynağı olduğunu ifade eder (Goldman, 1996: 326, 362). Bu sebeple o, büyük bir sevinç ve umutla karşıladığı Rus Devrimine katılmak için kendi ülkesine, Rusya'ya gitmiş ve burada yoldaşı Alexander Berkman (1870-1936) ile

birlikte bütün ülkeyi dolaşarak Rus Devrimine damgasını vuran Lenin önderliğindeki Bolşeviklere destek vermiştir (Marshall, 2003: 557).

Bir anarşist olarak Bolşevik devriminin koyu bir destekçisi olan Goldman, Bolşevik komünistlerin, kendilerinden olamayan, içinde anarşistlerin de olduğu farklı siyasi grupları yok etme girişiminin ilk kurbanları arasında yer almış (Shatz, 1993: 459), diğer anarşistlerle birlikte Rusya'dan sürgün edilmiştir. Çünkü Goldman, Rus Devriminin anarşizme aykırı bir biçimde şekillendiğinin farkına varmış ve yine otoriteden dert yanarak Bolşeviklerin de şiddete dayalı bir otorite, proletarya diktatörlüğü kurarak insanları sömürdüğü, özgürlükten yoksun bıraktığı yönünde eleştiriler getirmiştir. Zira devletsiz (anarşist) bir komünizm hayal eden Goldman, Rus Devriminin anarşizme aykırı otoriter bir yapı meydana getirmesinden büyük bir hayal kırıklığı yaşamış ve bu etki ile *Rusya'daki Hayal Kırıklığım (My Disillusionment in Russia, 1923)* ve *Rusya'daki Büyük Hayal Kırıklığım (My Further Disillusionment in Russia, 1924)* adlarında iki kitap yazarak (Marshall, 2003: 558) tıpkı Bakunin¹¹ gibi Marksist sosyalizmi eleştirmiştir:

Bolşevikler Marksist kilisenin Cizvit papazları gibidirler. İnsan olarak samimiyetsiz ya da kötü niyetli oldukları için değil. Politika ve yöntemlerini belirleyen şey onların Marksizmleridir. Kullandıkları araçlar ken-

11. Rus anarşizminin babası ve eylemde bir devrimci olarak tanımlanan Mihail Bakunin, bir filozof ya da Marks gibi bir sistem kurucu olmamasına rağmen kendinden emin bir şekilde yalnızca içgüdüsel, kendiliğinden bir inanç ileri sürmüştür (Avrich, 1966: 382). Bakunin, devleti, insani kendiliğinden içgüdülerin karşısında yer alan otoriter, yapay, saldırgan bir örgütlenme olarak değerlendirerek bir devlet ve otorite karşıtı olarak anarşist sosyalizmi savunur. Bakunin'e göre, doktoriner devrimcilerin yani Marksist sosyalistlerin hedeflediği şey otoritenin yıkımından, devrimden sonra daha acımasız otoriter devrimci proletarya diktatörlüğüdür ve bu da devletle aynı anlama gelir, sadece dış görünüşleri farklıdır. Marksizm, Comte'un pozitivizmine dayalı papazvari bir elitizmle yeni bir seçkin bilimsel entelektüeller sınıfı yaratma amacındadır bu sebeple Marksist sosyalizm ezilen işçi sınıfının değil bu yeni bilim sınıfının ideolojisidir.

di asli hedeflerini gerçekleştirmelerini engelledi. Komünizm, sosyalizm, eşitlik, özgürlük: Rus kitlelerinin, uğruna büyük acılar çektiği her şey, Bolşevik taktiğin “amaç bütün araçları kutsar” yolundaki cizvitçi ilkesi ışığında anlamsızlaştırılıp kirletildi (Goldman, 2008: 25-26).

Böylece Rus Devriminden de umduğunu bulamayan Goldman, bu sırada İspanya'da patlak veren iç savaşı da büyük bir sevinçle karşılayarak düşünceleri uğruna mücadele etmek için Barcolena'ya gitti ve burada faşist hareketin öncüsü, İspanya devlet başkanı Francisco Franco'ya karşı anarşist ayaklanmaları örgütlemeye çalıştı. Goldman, İspanyol devriminde anarşist hareketlerin öncüsü ve ateşli destekleyicisi oldu. Franco'nun faşist zaferinin ardından bile anarşist ilkelelerinden vazgeçmeyen ve anarşizmin er-geç galip geleceğine daima inanan Goldman, 1940'da Toronto'da felç geçirdi ve üç ay sonra öldü. Cesedi Amerika'ya götürülerek Chicago'da bir mezarlığa gömüldü (Marshall, 2003: 559-560). Goldman, “eğer hayatımı bir kere daha yaşamak zorunda kalsaydım... yaşadığım gibi tekrar yaşardım. Anarşizm adına, onun nihai zaferi uğruna aynı şevk ve bağlılıkla mücadeleye ederdim” (Goldman, 2006: 138) diyerek ölünceye dek düşüncelerine sadık kaldı. Bütün düşüncelerinde ve katıldığı bütün devrim hareketlerinde genel insan hak ve özgürlüklerini savunup sömürgecilik karşıtı bir duruş sergileyen Goldman'ın özellikle hassasiyet gösterdiği bir konu da bütün bu oluşumlar içerisinde kadın hak ve özgürlüklerinin savunusu olmuştur. Kendisinin de bir kadın olması meseleye eğiliminde onu daha da ön plana çıkarmıştır. O, her ne kadar, eylem sıcaklığından ve kısa sürede sürgün edilmesinden dolayı Rusya ve İspanya'da ki devrimci mücadelelerinde kadın hak ve özgürlüklerine ilişkin düşüncelerini işleme fırsatı bulamasa da anarko-feminist tavrını daima muhafaza etmiş, bilhassa feminizmin Marksist-Leninist yorumuna karşı eleştirel bir yaklaşım sergilemiştir. Koşulsuz anarşist tavrından dolayı Lenin ve Stalin tarafından Rusya'da kadınlara sağlanan bazı hak ve özgürlükleri de pek dikkate almamış-

tır. Çünkü o, özgürlüğü, otoritenin sağlayacağı bir hak olarak değil bizzat otoriteyi bertaraf ederek kendini gerçekleştiren insanın eylem serbestliği olarak görmüştür.

Goldman'ın devrimci düşünceleri bugün dahi etkisini sürdürmekte ve anarko-feminist, radikal feminist ve bilhassa üçüncü dalga feminist hareketlerde kendisini hissettirmektedir. Lakin Goldman'ın coşkun duygularla, henüz tutuşma aşamasında olan ve belli belirsiz kıvılcımlar saçan feminizmin ocağına benzin dökerek çıkardığı yangını kontrol altına alıp ateşi işlevsel bir biçime sokmak sonraki feministlere kalmıştır. Özellikle çağdaş radikal bir feminist olan ve *Cinsel Diyalektik (The Dialectics of Sex)* adlı eseri günümüzdeki devrimci metinler arasında yer alan Shulamith Firestone (1945-2012), “on dokuzuncu yüzyıldaki ve yirminci yüzyılın başlarındaki ‘öncü batılı Feminist hareket’ adını verdiği şeyin, ‘tarihteki en önemli devrim’in yalnızca ilk hücumu olarak görülmesi gerektiği” (Thornham, 2006: 31) üzerinde ısrarla durmuş, bir anlamda Goldman'ın devrimci düşüncelerinin takipçisi olmuştur.

Sonuç

Fransız Devrimi ile aşikâr olan kadınların özgürleşme arzusu ve daha sonra bu doğrultuda gelişen anarko-feminist devrim hareketi, belki tam anlamıyla gerçekleşmemiş olsa da kendisini bir şekilde hissettirmiş ve özellikle Goldman'ın sergilediği anarşist eylem ve tutumlarla o dönemde adından sıkça bahsettirmeyi başarmıştır. Bu da kadının toplum içerisindeki yerinin yeniden ele alınmasında, kadınların pek çok hak ve özgürlüklere sahip olmasında etkili olmuştur. Gerçi anarşist açıdan amaçlanan otoritesiz, devletsiz *doğal uyum*, anarşistler tarafından hala son derece arzu edilir bir “ütopya” olarak yerini korurken anarko-feminizm de toplumsal doğal düzen içerisinde kadın özgürleşmesinin ve kadın haklarının bir savunusu, destekçisi ve takipçisi olarak devrimci bir mahiyette otoriteryan tavırların karşısında yer almaya

devam etmektedir. Goldman'ın düşlediği “özgür aşk”a dayalı birliklikler ise bugün üçüncü dalga feminist hareket¹² tarafından kısmen ve farklı biçimlerde mümkün olduğu, olabileceği ileri sürülmektedir. Zira Goldman'ın “özgür aşk” söylemi, özgürleştirici eylemler bütünü olarak siyasetin çağdaş feminist ifadesinin nasıl okunabileceğine dair belli fikirler sağlamıştır. Ataerkilliğin sistemli ve kurumsal biçimlerinden ziyade bireylerin samimi deneyimlerine odaklaşma eğiliminde olan üçüncü dalga feministlerin gerçekleştirdiği kişisel direniş eylemleri bazı çevrelerde tedirginlik yaratmakta ve doğrudan bir anlam verilememektedir. Fakat Goldman'ın “özgür aşk” söylemindeki retorik imkânın anlaşılması, üçüncü dalga feminizmin mevcut eylem eğilimini daha iyi anlaşılabilir kılar ki bu potansiyel eğilim ne devletin sağlayacağı hakları ne de yuva erdemlerini gözetir (Zittlow Rogness & Foust, 2011: 149-150). Bilakis bunların herhangi bir müdahale olmaksızın kediliğinden oluşacağını ya da oluşamayacağını öngörür. Goldman'ın “özgür aşk” söylemi, şimdiye dek en net ifadesini *anarko-feminizm çatısı altında anarşizm ile feminizmin birlikteliğinde* bulmuştur. Fakat o günden bu güne onun şiddetle eleştirdiği “evlilik kurumu” da oldukça büyük oranda varlığını sürdürmektedir.

Genel insanlık üzerindeki otoriter tahakküme karşı bir tepki olarak gelişen anarşizm ile aynı şekilde kadın üzerindeki eril otoriter tahak-

12. Üçüncü dalga feminizm, 1990'larda Amerika'da güçlü bir ivme yakalayıp iyice belirginleşen ve bazı çevrelerce feminizmin bir tür postmodern yorumu olarak da nitelendirilen bir harekettir. Bu yönüyle feminist aktivizm içerisinde yeni bir dalgalanmayı temsil eder. Üçüncü dalga feminizm, ikinci dalga feminizmin yanında konumlanan postfeminizmin daha baskın kamusal söylemine bir tepki olarak şekillenmiştir. Postfeminist söylem, kadın haklarının ABD hükümetince güvenceye alınıp korunduğunu, kadının kendilerini ilgilendiren sosyal, kültürel ve kişisel rollerini özgürce seçebildiğini ve böylece özgürleştiğini ifade eder. Fakat üçüncü dalga feminizm, postfeminizmin bu sözde başarısını ikinci dalga feminizmin arabulucu imajıyla ilişkilendirerek bunu geçmişten gelen bir ataerkil hükümlerlik öyküsünün devamı olarak değerlendirir (Zittlow Rogness & Foust, 2011: 162).

küme karşı bir tepki olarak gelişen feminizmi özgürlük bağlamında birleştirip buna bir de kapitalizm karşıtı, komünist bir nitelik katan Goldman'ın tek amacı, liberallerin, Marksist sosyalistlerin ve her tür diğer otorite yanlılarının yapay düzen (devlet) içerisindeki özgürlük (liberty) anlayışına karşı otoritesiz, devletsiz doğal düzen ya da düzensizlik içerisindeki doğal özgürlüğün (freedom) sağlanmasıdır. Özel olarak da erkeklerden daha fazla ve bizzat eril kaynaklı tahakküme ve eşitsizliğe maruz kalan kadınların özgürlüğünün sağlanması ve bu yolda bir devrimin gerçekleşmesidir. Goldman, böyle bir devrim düşlemiş ve bu devrimi bir anlamda kadınların özgürlük dansı olarak belirlemiştir. Hatta katıldığı bir anarşistler balosunda şöyle dediği rivayet edilir: *“Dans edemediğim devrim benim değildir”* (Marshall, 2003: 570).

Goldman'ın anarşizmi, düşüncelerini Hegelci-Marksizm'in kısmi ve önceleyici varoluşçu yorumuna ve Feurbach'ın ateizmine dayandıran Bakunin'in yıkıcı anarşizmi doğrultusunda şekillenmiştir. Fakat Goldman da Bakunin gibi proleter bir devlet yani yine otorite hedeflemesi bakımından Marksist sosyalizmi ve daha sonra gerçekleşen Rus Devrimi'ni, bilhassa da Devrim'e damgasını vuran Lenin önderliğindeki Bolşevikleri eleştirmiştir. Çünkü bir otorite yıkılırken yerine başka bir otorite kurulmuş ve bu da yine klasik otoriter tavırları sürdürerek belki de eskisinden daha acımasız bir şekilde insanları baskı altına alarak özgürlükten yoksun bırakmıştır. Dahası kadınlar hala özgürlüğüne kavuşamamış ve kendi devrimlerini gerçekleştirememişlerdir. Dünyanın her yerinde yine fahişelik ve sömürü devam etmektedir. Goldman'ın ölene dek düşünce ve eylemleriyle sürekli suladığı ve yeşertmeye çalıştığı, tüm insanların özellikle de kadınların zihnine kök salmasını arzuladığı bir tohum olarak 'devrim'in çağdaş feminist hareketlerde daha ciddi bir şekilde işlendiğini gözlemlemek mümkündür.

Ancak Goldman'ın kadın özgürleşmesi hususunda ileri sürdüğü önerilerin pek çoğu, anarşizmin genel karakterindeki ütopyik söylemi

yansıtmakta ve nasıl gerçekleştirileceğine ilişkin ciddi soru işaretleri taşımaktadır. Zira söylemleri dikkat çekici bir biçimde duygusaldır, bu coşkunluğuyla ciddi bir rasyonel temelden yoksun gözükmektedir. O, teoriden ziyade eylemleriyle öne çıkar, söylemlerinde diğer anarşist düşünürlerin (bilhassa da Godwin, Proudhon, Bakunin ve Kropotkin'in) teorilerini yeterince işlemeyen kullanmıştır. Bu açıdan onun teorisyen yönü tartışmaya açık durmaktadır. Goldman, eylem ve söylemden düşünmeye pek vakti kalmamış, duygularının güdümü altında kabına sığmaz, isyankâr, pek de rasyonel olmayan tutkulara sahip, Tanrı'yı yok saymanın bütün kuralları bir şekilde bertaraf edeceğini varsayan bir anarşisttir ve bu hırçın tavrıyla Bakunin'i andırır. Kadın özgürleşmesi problemini bir *trajedi* olarak ele alması da bu yüzdendir. Her ne kadar insan ya da kadın özgürleşmesi tarihsel perspektifte *gerçekten trajik* bir mahiyet arz etse de bu, sanatsal ifadesinde dahi üzerinde daha hassasiyetle düşünmeyi ve gerçeklikten bağını koparmamış, ayakları yere basan ciddi öneriler getirmeyi gerektirir. Fakat katıldığı ya da tasarladığı şiddet eylemlerinden ve düşüncelerinden dolayı son derece “tehlikeli bir kadın” olarak nitelenen, “Kızıl Emma” lakabıyla daima suçlular, istenmeyenler ve sürgüne gönderilenler arasında yer alan Goldman'ın bu yönüyle anarşizmin kötü bir ün kazanmasında Bakunin'den sonra en büyük emeğe (!) sahip olduğu; ayrıca anarşizmin özünde mevcut olan ve ahlâki bir iyimserlikle karakterize edilen “insan doğası kavrayışı”nı kendi tutum ve eylemlerine yansıtmakta çok başarılı olmadığı söylenebilir. Onun bu çelişik tutumu, bilhassa da “kadının özgürleşme trajedisi” söylemindeki abartılmış duygusallığından ve kendi hayat trajedisinden, bir *süper kadın* edasıyla engin dağları düşsel kanatlarla aşmaya çalışmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü gerçeklik karşısında tutunamayanların efsanelere ve abartılmış tarihi fenomenlerin duygusallığına sarılmaktan başka yapabileceği bir şey yoktur. Ancak duyguların da gerçekliğin önemli bir kısmını oluşturduğu gerçeğinden yola

çıkılarak daha soğukkanlı ve rasyonel çözüm önerileri geliştirilebilir ki, bugünkü feminist teori Goldman'ın yeterince problematize etmeden trajik bir boyuta taşıdığı konuyu daha ciddi ve sistematik bir biçimde ele alarak uygulanabilir çözüm önerileri geliştirme yolunda birçok koldan emin adımlarla yürümektedir.

“The Tragedy of Woman’s Emancipation” in Emma Goldman’s Anarchism

Abstract: Emancipation expresses the acquisition of the freedom as one of the inalienable rights of human from which the other rights and freedoms are derived. In this sense, human emancipation has a long story. However, the history of woman’s emancipation is limited to mostly feminism’s history of two centuries. From this point, it resembles a tragedy. Feminism which seriously problematizes woman’s emancipation and brings up it to the agenda, had to struggle with a lot of obstacles. The relation of feminism with the anarchism, which is an emancipatory and anti-authoritarian theory, starts at this point. In this sense anarchist theorist Emma Goldman has put anarchist perspective on feminism by making excessive emphasis on woman freedom and interpreted it anarcho-feminism. Goldman’s aim is to provide freedom of human in general but woman’s in specific. But the problem of woman’s freedom has found another interpretation as “the tragedy of woman’s emancipation.” In this study, the problem of woman’s emancipation has been inquired with the historical references, Goldman’s anarchism and the tragic discourses about this topic.

Key Words: Women’s emancipation-liberation, Women’s rights, Anarchism, Feminism, Anarcho-feminism.

Kaynakça

- Arat, N.** (1991), **Feminizmin ABC’si**, İstanbul: Simavi Yayınları.
Avrich, P. (1966), “Anarchism and Anti-Intellectualism in Russia”,

Journal of the History of Ideas, (27) 3: 381-390.

Connel, R. W. (1998), **Toplumsal Cinsiyet ve İktidar Toplum Kişi ve Cinsel Politika** (Çeviri: Cem Soydemir), İstanbul: Ayrıntı.

Donovan, J. (2001), **Feminist Teori** (Çeviri: Aksu Bora, Meltem Ağduk Gevrek ve Fevziye Sayılan), İstanbul: İletişim.

Frankel, O. (1996), "Whatever Happened to Red Emma? Emma Goldman, from Alien Rebel to American Icon", **The Journal of American History**, (83) 3: 903-942.

Goldman, E. (1911), **Anarchism and Other Essays**, New York & London: Mother Earth Publishing Association.

Goldman, E. (1974), **The Psychology of Political Violence**, New York: Gordon Press.

Goldman, E. (1996), **Hayatımı Yaşarken: Birinci Cilt** (Çeviri: Beril Eyüboğlu), İstanbul: Metis-Kaos Ortak Yayın.

Goldman, E. (1997), **Hayatımı Yaşarken: İkinci Cilt** (Çeviri: Emine Özkaya), İstanbul: Kaos-Metis Ortak Yayın.

Goldman, E. (2006), **Dans Edemeyeceksem Bu Benim Devrimim Değildir** (Çeviri: Necmi Bayram), İstanbul: Agora Kitaplığı.

Goldman, E. (2007a), "Sendikalizm Üzerine", (ed.) Robert Graham (2007), **Anarşizm Özgürlükçü Düşüncelerin Belgesel Bir Tarihi Anarşiden Anarşizme: MS. 300-1939** (Çeviri: Nil Erdoğan ve Mustafa Erata), İstanbul: Versus Kitap içinde: 300-305.

Goldman, E. (2007b), "Evrensel Kıyım Yolu", (ed.) Robert Graham (2007), **Anarşizm Özgürlükçü Düşüncelerin Belgesel Bir Tarihi Anarşiden Anarşizme: MS. 300-1939** (Çeviri: Nil Erdoğan ve Mustafa Erata), İstanbul: Versus Kitap içinde: 427-431.

Goldman, E. (2008), **Rus Devriminin Çöküş Nedenleri** (Çeviri: Yakup Coşar), Ankara: Dipnot Yayınları.

Gündoğan, A. O. (1997), **Albert Camus ve Başkaldırma Felsefesi**, İstanbul: Birey Yayıncılık.

Güriz, A. (1997), **Feminizm Postmodernizm ve Hukuk**, Ankara:

Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.

Kamann, F. (1999), “Feminizmin Radikalleşmesi Olarak Anarko-feminizm”, (ed.) Hans-Jürgen Degen (1999), **Anarşizmin Bugünü Tavrılar** (Çeviri: Neşe Ozan), İstanbul: Ayrıntı Yayınları *içinde*: 99-111.

Laguerre, O. (2015), **Feminizm Âlem-i Nisvân** (Çeviri: Baha Tevfik, Sadeleşiren ve Yayına Hazırlayan: Kemal Bakır ve Ali Utku), Konya: Çizgi Kitabevi.

MacKinnon, C. A. (2003), **Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru** (Çeviri: Türkân Yöney ve Sabri Yücesoy), İstanbul: Metis.

Marshall, P. (2003), **Anarşizmin Tarihi** (Çeviri: Yavuz Alogan), Ankara: İmge Kitabevi.

Mitchell, J. (1992), **Kadın ve Eşitlik** (Çeviri: Fatmagül Berktaş), İstanbul: Pencere Yayınları.

Shatz, M. S., (1993), “Review: Wexler, ‘Emma Goldman in Exile’”, **The Jewish Quarterly Review** (New Series), (83) 3-4: 458-460.

Thornham, S. (2006), “Postmodernizm ve Feminizm”, (ed.) Stuart Sim (2006), **Postmodern Düşüncenin Eleştirel Sözlüğü** (Çeviri: Mukadder Erkan ve Ali Utku), Ankara: Ebabil Yayınları *içinde*: 31-43.

Wexler, A. and E. Goldman (1981), “Emma Goldman on Mary Wollstonecraft”, **Feminist Studies**, (7) 1: 113-133.

Wollstonecraft, M. (2007), **Kadın Haklarının Gerekçelenendirilmesi** (Çeviri: Deniz Hakyemez), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Zittlow Rogness, Kate & Foust, Christina R. (2011), “Beyond Rights and Virtues as Foundation for Women’s Agency: Emma Goldman’s Rhetoric of Free Love”, **Western Journal of Communication**, (75) 2: 148–167.